ПЪСТРИ, СТРАННИ, БЕДНИ ХОРА И СМЕЛИ БОРЦИ ЗА СВОБОДА - БЪЛГАРИТЕ ОТ ГЛЕДНАТА ТОЧКА НА ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ И ДИПЛОМАТИ И ОТ ТЯХНАТА СОБСТВЕНА ГЛЕДНА ТОЧКА. РЕГИОН ВАРНА, СЛИВЕН, КУКУШ

БЕСЕДА 1. УНИФИЦИРАНОТО БЪЛГАРСКО СЕЛО. БЪЛГАРИТЕ В РАЙОНА НА ВАРНА ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДВАМА БРИТАНСКИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

Автор: Елена Ницше, Славянски институт, Рупрехт-Карлс-Университет Хайделберг, Германия

Научен ръководител: проф. д-р Благовест Златанов Величков

Място на провеждане на беседата: Етнографски музей, град Варна

Книгата „Пребиваване в България“ (1869 г.) на Станислас Греъм Бауър Сейнт Клер и Чарлз А. Брофи, които в средата на 60-те години на XIX в. пътуват из българските територии на Османската империя, съдържа обширна информация за българите – т.нар. „рая“[1] – в района на Варна на брега на Черно море, както и за тяхната култура, ежедневие и традиции (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869).

Заслужава да се отбележи, че пътешествениците Сейнт Клер и Брофи никъде не споменават конкретните имена на посетените от тях села. Това може да се дължи на две основни причини. Или на авторите им е било изключително трудно да възприемат имената и не са искали да рискуват да посочат грешно име, или са били толкова впечатлени от удивително еднообразната, повтаряща се структура на българските села в този район, че са сметнали за излишно да ги назовават поотделно и по този начин да ги разграничават. Абсолютното начало на книгата им ясно говори за втората хипотеза:

> *Пясъчен овраг, спускащ се към Варненското езеро, сред ниски хълмове, покрити с останки от някогашни величествени гори, около три дузини глинени къщи или по-скоро колиби, всяка от които е заобиколена от ограда с неправилна форма, изградена от преградни стени във всякакъв стадий на западналост, два или три кладенеца, много диви череши, сливи, ябълки и круши; биволи, прасета и безброй кучета от всякакъв размер, които се скитат безгрижно в търсене на храна.*
>
> *Това е общият облик на нашето село, а ако оставим настрана разликите в географското положение, това е обликът на почти всички (християнски) села на раята в българските територии на Балканския полуостров. (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 1)*

[1] „Рая“ е названието, с което по онова време биват наричани обезправените християни в Османската империя, сред които българите са най-онеправданата група.

Има обаче още една причина за тази оценка, и то най-важната, която веднага е разпозната и остро критикувана от британската преса по онова време:

> *Преди да пристъпим към рецензиране на настоящия том обаче, трябва да отбележим, че оставаме с впечатлението, че авторите са възприели странно едностранчив към жителите на българските села. Те не могат да открият нито една спасителна добродетел, нито едно привлекателно качество в християнските жители; описват ги като мързеливи, мръсни, нечестни, пияни негодници, като разбойници, които се нахвърлят върху непредпазливите пътници, и като суеверни мошеници без морал, възпитание и уважение към общоприетите житейски норми. От друга страна, турците в страната са представяни като гостоприемни, трудолюбиви и високо цивилизовани. (A Residence in Bulgaria; or, note on the Resourses and Adminitration of Turkey, by Saint Clair, Stanislaw G. B.; Brophy, Charles A. 1869: 149)*

В следващите редове ще оставя настрана това генерално и твърде съмнително отношение на авторите към българите, което те всъщност споделят с много западноевропейски пътешественици от онова време, и ще се съсредоточа върху чисто фактологичната информация за културата и всекидневния живот на българите, която книгата им предоставя. В същото време бих искала да покажа как конкретните факти всъщност опровергават тази генерална позиция и в много отношения я обезсилват.

Ако искате да посетите село на раята и нямате познати там, разказват Сейнт Клер и Брофи, трябва да се обърнете към официален (турски) администратор, да покажете документите си за пътуване, а именно държавната препоръка – ферман, и да платите малък „подкуп“ – бакшиш. След това бивате настанени в най-приличната къща в селото. Като на гост домакините българи ви предлагат най-доброто място за спане, край огъня, и задължително ви задават много въпроси: откъде идвате, за къде пътувате, какво правите тук, ще се върнете ли отново по време на пътуването си и т.н. (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 12)? Българите са много любопитни и не изпускат непознатия от поглед, защото той има много нови неща да разкаже. Специално внимание домакините отделят и на револвера му, без който е опасно да се пътува по тия места. Докато гостите и домакинът разговарят, една жена от домакинството пече хляб и приготвя храна. Като гост можете да поръчате храна, да си я приготвите сами или да се храните заедно със семейството. Ако изберете последния вариант, се слага така наречената софра (малка маса) и тогава всички мъже (гости и домакин), рядко и домакинята на къщата, започнат да се хранят заедно. Всички останали жени изчакват, докато мъжете приключат. По време на разговорите жените обикновено мълчат, пред гостите и непознатите – задължително, отбелязват авторите. Това описание свидетелства за мястото на жените в житейската йерархия по онова време.

Сейнт Клер и Брофи описват и обичайния интериор на къщата и отбелязват, че често от тавана виси сухо месо, което хората в България много обичат да консумират. С помощта на софрата – малката маса за хранене с дървен плот – тук се приготвя хляб. При приготвянето на храната се използва и много чесън, така че къщата често цялата мирише на чесън (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 5–7).

Хората от семейството и гостите обикновено спят заедно в една и съща стая на пода. На пътниците се разрешава да спят до огнището, защото там е по-топло през зимата и по-

студено през лятото. Някои използват възглавници и одеяла, други се търкулват директно на пода и веднага заспиват. Човек, който не е свикнал, сутрин изпитва болки по цялото тяло, защото подът е крайно твърд.

Хората тук имат навика да стават много рано сутрин. След малка закуска, състояща се от една или две чаши вино и парче хляб, гостите поръчват да им доведат коня и плащат сметката (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 19). И ако си мислите, че ще платите малко, защото хората са толкова гостоприемни и мили, грешите, пишат авторите. Представителите на българската рая искат тройно заплащане за храната, а освен това очакват и бакшиши или подаръци за леглото и компанията. От тези неща зависи как ще бъде изпратен човек – с още една безплатна чаша вино и най-добри пожелания или с мълчание и нелюбезност.

Интересно е да се направи сравнение с описанието на турското гостоприемство. Според авторите, противно на очакванията, турското село много често е дори по-бедно от това на българската рая. Турците имат почти празни, но много чисти стаи, в които приемат гостите. Последните получават винаги много добро кафе и проста храна като хляб, сирене, мляко, яйца и др. По време на храненето не се задават въпроси, докато всички не се заситят.

Авторите описват турците от посетените от тях села като много тактични и уважителни. Турците не искат пари, когато гостът си тръгва, и ги отказват, когато гостът им ги предложи. Единственият начин да се отплатите на домакините турци е да дарите пари за джамия или училище (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 21–23).

Как изглежда на този фон „голям“ град като Варна? В писмата до брат си от същата епоха руският поет Виктор Тепляков пише за Варна, че там улиците са тесни, прозорците гледат към двора, дворовете не се виждат заради дърветата и храстите. За града обаче Тепляков възкликва:

„Какъв шум! Каква суетня! Златно, чудесно изобилие!“ (Тепляков 1986: 101–102)

Това съответства на други тогавашни описания на черноморските крайбрежни градове.

За разлика от тях едно село на раята изглежда съвсем иначе. В бедните български села има много улични кучета и когато като чужденец влезеш в някое от тях, трябва да си съсметлия, ако не те ухапят. Това описание в началото на книгата на Сейнт Клер и Брофи, като един вид метафора, веднага предупреждава, че чужденците не ще да са били толкова добре дошли, защото раята се е страхувала да не раздразни турците, като ги приеме в къщите си и получи пари от тях. След като все пак успешно сте влезли в селото, сварвате хаотична картина, твърдят авторите. Къщи без разпознаваем ред. Освен това има няколко зърнохранилища с малко зърно, които приличат на „Ноевия ковчег“. В дворовете се разхождат „оклюмали“ селскостопански животни.

На главната улица виждате беседка, под която седят мъже, които пият, пушат и клюкарстват. Жената е „универсален миротворец“ тук, в този свят, с убедителните си

думи и още по-убедителната си тояга, ако се стигне до препирня!?[2] На същата улица можете да срещнете прасета и кучета, които я разглеждат като източник на храна.

Накрая на селото обикновено е разположена чешма, която изглежда различно в различните села, в зависимост от вкуса и кесията на жителите. Там винаги ще видите няколко жени, които разговарят, докато чакат на опашка за вода.

През деня подобно село изглежда безлюдно, освен ако не се случи да е някой от гръцките празници. Вечер хората и животните се връщат от полето и всичко се пооживява.

Къщите обикновено си приличат толкова много, че ако опишете една, ще сте описали всички. Само някои от тях имат повече от един приземен етаж. Размерът на къщата зависи от тежестта на човека, който живее в нея. В повечето случаи шест до осем души живеят и спят заедно в много малка стая и почти никоя от къщите няма повече от три стаи. Обикновено пред къщата има площадка, а основната жилищна площ се използва като кухня, всекидневна и спалня.

Авторите описват и обичайното обзавеждане на подобна стая – редица съдове за съхраняване на храна, тенджери и други „домакински съдове“, две-три дървени сандъчета, изрисувани с флорални мотиви, в които се съхраняват празнични дрехи на цялото семейство, на рафтовете лежат навит на руло плат и груби вълнени одеяла за спането. Освен това на стената можете да откриете малки кръгли огледала, скрити в ъгъла гръцки икони или триптихи, купени от пътуващи руски търговци. Пред тези икони винаги има лоени лампи, но авторите никога не са ги виждали да горят. На тавана висят сухи меса и животински кожи. Другите стаи обикновено са празни и хората ги използват за спане, без да спазват половата сегрегация.

Когато минавате покрай такова село през нощта, само по лая на кучетата установявате, че го има, тъй като къщите на раята обикновено нямат прозорци и не се вижда никаква светлина. Причината за това са крадците, които идват през нощта и стрелят по спящите хора през прозорците. Абдурахман паша, по-късно управител на Варна, дори забранил да се строят къщи без прозорци, но животът е по-важен от закона и раята строи само с много тесни прозорци, през които не може да се провре дори ръка. Прозорецът го има, но нали законът не регламентира колко голям трябва да бъде.

В къщата на раята се усеща миризмата на мръсно бельо, защото дрехите не се сменят толкова често, а освен това и миризма на чесън и ракия. Заради хигиенните условия много насекоми се носят из къщата и по хората (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 5–7).

Как изглеждат външно българите от едно такова село? Преди да започнат с описанието на дрехите, авторите първо описват българина като цяло, за да може в крайна сметка да се получи по-пълна картина. В текста на Сейнт Клер и Брофи българите мъже са представени като силни, масивни хора с широки рамене и закръглени плещи. Те ходят като мечки, имат гъсти мустаци и бради, които бръснат само веднъж седмично. Притежават малки бляскащи очи, които се опитват да избягват прекия контакт. В цялата им фигура има нещо животинско. Авторите пишат за най- бедната прослойка българи – раята. Може би затова виждат животинско подобие в тези потиснати хора. Целият им

[2] Крайно странна е тази роля, приписана от авторите на жената. Те не уточняват къде конкретно са присъствали на такова омиротворяване.

живот се състои в чисто оцеляване и страх от турците, чорбаджиите и Бога. Тези хора се страхуват да направят грешна стъпка или да кажат грешна дума и може би затова оставят впечатлението, което споделят авторите.

Раята се облича малко по-различно от останалите по-богати българи. Мъжкото облекло не се отличава с голямо цветово разнообразие и е предимно в тъмни цветове – ленени ризи, много прости свободни сетрета, отворени отпред, тъмнокафяви или черни дебели груби дрехи като елече и потури от същата материя. Обикновено тези потури са свободни до коляното, а след това са тесни по краката. Често част от облеклото е и дълъг червен пояс, използван вместо джобове. В него можете да затъкнете нож, тютюн и други важни неща от ежедневието. Обувките са рядък и скъп аксесоар, който може да се носи само на празници.

Българският заместител на обувките е вид сандал, изработен от кравешка или свинска кожа, грубо сшит във формата на мокасина. В такава обувка кракът е увит в парче плат. Този тип обувки имат своите предимства – те са топли през зимата и прохладни през лятото и, според авторите, са доста удобни за носене, освен ако не е много кално или заснежено, защото тогава са прекалено хлъзгави. Голям недостатък е, че обуването на цървулите[3] отнема много време. Затова българите обикновено не ги свалят, докато подметката не се износи, което отнема около два месеца (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 14–16). Мъжете се обличат малко по-стилно за празненствата. За приглаждането на косата се използва мас. Мъжете си слагат вид шапка малка червена шапчица, в която можеш да закичиш цветя.

Женското облекло също е много семпло, освен ако не е празник. Ежедневните дрехи изглеждат по следния начин – ленена риза, елече, наметка от плат и дълга тъмна пола. На главата подобна малка шапка от картон, покрита с червен плат и украсена със златни и сребърни монети, някои от които доста стари. Такива монети често биват откривани по време на работа на полето. Съществуват и други видове накити, които хората обикновено носят на празниците. Например – огърлици от пендари, гривни от посребрена мед и обеци от пробити монети. Когато момичето или жената е сгодена, тя обикновено носи колан от сребро или по-често от бял метал, украсен с орнаменти от стъклени рубини или изумруди. Този колан е един от подаръците, които жената обикновено получава от годеника си по случай годежа.

Що се отнася до обувките, много жени често не носят обувки, а предпочитат да ходят боси, когато времето го позволява. За празниците жените се обличат много цветно и елегантно. Те използват всички видове аксесоари, с които разполагат, за да представят красотата си по най-добрия възможен начин (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 16–18). Траурните дрехи на българките са просто обичайните дрехи, обърнати наопаки. Вдовиците например трябва да носят дрехите си по този начин в продължение на една година (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 77).

Англичаните Станислас Греъм Бауър Сейнт Клер и Чарлз А. Брофи не пишат почти нищо за образованието при раята, което вероятно се дължи на факта, че бедните гости, на които са били гости, така или иначе не може да си го позволи. Те обаче настояват, че българският език никога не е бил писмен, защото никъде не е имало училища, в които да

[3] Така се наричат тези обувки на български.

се изучава български или да се преподава на български. Те обаче отбелязват, че българската рая обикновено е двуезична и често говори и турски.

Що се отнася до българския език, ето как авторите виждат съвременното му състояние – той е странна смесица от турски и персийски със славянска основа, съдържа много думи от италиански и гръцки, както и от други европейски езици (Saint Clair, Stanislaw G. B. and Brophy 1869: 80).

Очевидно е, че Станислас Греъм Бауър Сейнт Клер и Чарлз А. Брофи са крайно предубедени по българската рая. Отношението им може да се обясни, от една страна, с типичното по онова време британско пренебрежение към цивилизационно изостаналите народи. От друга страна, и двамата са британски консули, т. е. трябва да представят официалната британска позиция, включваща безусловна подкрепа за османските владетели и пренебрегване на подтиснатите народи в Османската империя. Сейнт Клер и Брофи не се опитват да си обяснят причините за трагичното състояние на българската рая, а директно я заклеймяват. Те не се опитват да си обяснят как тази рая оцелява под тежките условия и как въпреки всичко показва добродетели, които самите британци не могат да пренебрегнат. Въпреки всичко това чисто етнографските и социалноантропологическите им описания предоставят изключително важна информация за тогавашните българи.

Литература:

The Examiner. 1869. A Residence in Bulgaria; or, note on the Resourses and Adminitration of Turkey, by Saint Clair, Stanislaw G. B.; Brophy, Charles A. 1869. *The Examiner*. 149–150.

Saint Clair, Stanislaw G. B. & Charles A. Brophy. 1869. *A residence in bulgaria*: *Or, notes on the resources and administration of turkey.* London: John Murray.

Тепляков, Виктор Г. 1986. Писма от България. In Маргарита Кожухарова (ред.), *Руски пътеписи за българските земи XVII - XIX век*. София: Отечествен фронт.